

Epistolografia popular: una projecció en geolingüística diacrònica

Jordi Curbet Hereu

Filòleg i membre de la Red AIEP
jcurbet@yahoo.fr



Rebut: juny de 2011
Acceptat: setembre de 2011

Resum

En aquest article presentem alguns primers resultats del projecte de l'*Atlas de formes lingüístiques del català contemporani* (s. XVIII-XX). El tractament de diversos centenars de cartes i altra documentació que integra el corpus textual ens aporta indicis per analitzar el canvi lingüístic en l'*scripta* catalana a través dels eixos diacrònic i diatòpic.

Paraules clau: epistolografia popular; atlas lingüístic històric; cultura escrita; llengua catalana.

Resumen. *Epistolografía popular: una proyección en geolingüística diacrónica*

En el presente artículo presentamos los primeros resultados del proyecto de *Atlas de formas lingüísticas del catalán contemporáneo* (s. XVIII-XX). El tratamiento de varios centenares de cartas y otra documentación que forma el corpus textual nos aporta pistas para analizar el cambio lingüístico en la *scripta* catalana a través de los ejes diacrónico y diatópico.

Palabras clave: epistolografía popular; atlas lingüístico histórico; cultura escrita; lengua catalana.

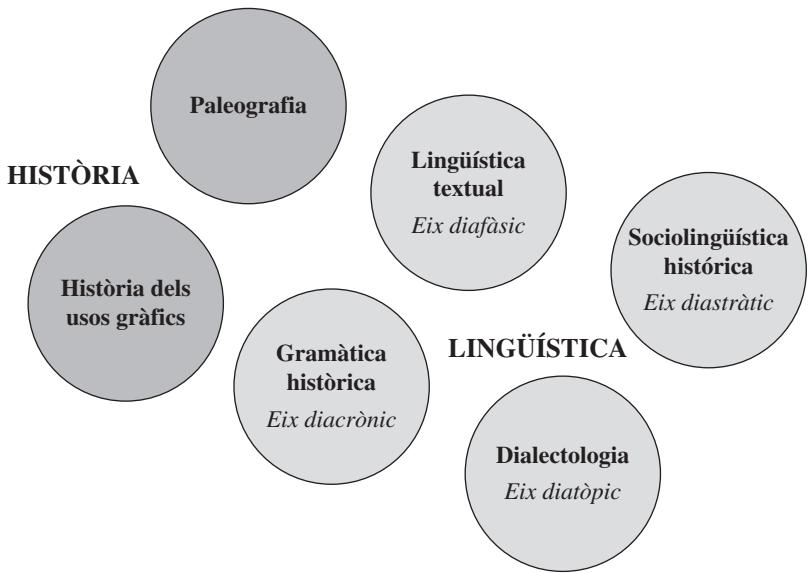
Abstract. *Popular epistolography: a projection in diachronic geolinguistics*

In this paper we show some initial results of the *Atlas of Linguistic Forms of contemporary Catalan* (XVIII-XXth centuries). The processing of hundreds of letters and other documents included in our corpus gives us clues to analyze the language change in the Catalan *scripta* through diatopic and diachronic axes.

Key words: popular epistolography; historical linguistic atlas; writing culture; Catalan language.

El maig del 2004 vaig defensar la meva tesina doctoral en filologia catalana titulada *Epistolografia popular a l'Alt Empordà* (s. XIX). Aquella primera incursió en el camp de la recerca tenia l'objectiu, si ho voleu poc pretensions, de marcar algunes pautes de transcripció, edició i anàlisi lingüística d'un material tradicionalment poc valorat com a font documental: la correspondència d'àmbit rural produïda per individus de condició social baixa o d'accés incomplet o interrom-

Figura 1. L'epistolografia popular, entre diferents camps d'estudi.

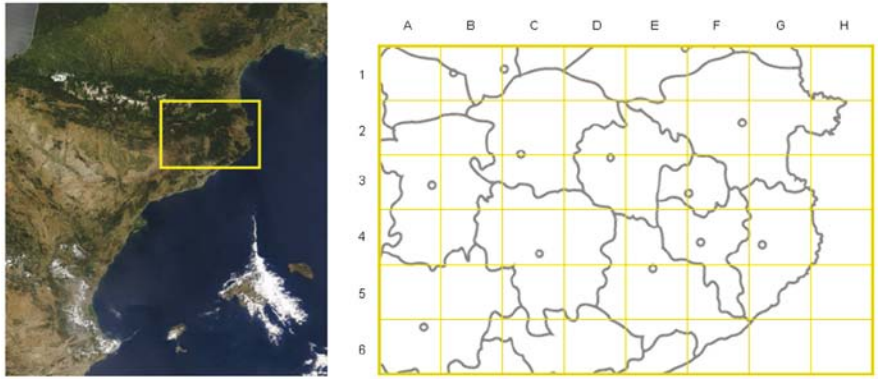


put al coneixement de l'escriptura, en altres paraules, allò que alguns historiadors han convingut a anomenar *escriptures subalternes*.

Entenc, però, que reflexionar en aquest article sobre què és escriptura popular i escriptures subalternes, o de la gent corrent, forma part d'un altre debat, que ja ha estat a bastament tractat els últims anys pels historiadors de la cultura escrita i adaptat als paràmetres culturals dels respectius països objecte d'estudi. Feta aquesta puntualització, és indubtable que, com a gènere o subgènere en si mateix, l'epistolografia popular representa un punt de confluència de diferents enfocaments disciplinaris i metodològics (fig. 1).

Antonio Gibelli va posar de manifest l'interès intrínsec de l'escriptura popular per fornir dades a la història de l'alfabetització¹, i jo m'atreviria a afegir que en l'àmbit geogràfic de les terres de parla catalana són un informador de primera mà per testimoniar la pràctica i l'aprenentatge de la lectoescriptura. També serveix a camps d'estudi adjacents a la història, en tant que disciplines auxiliars d'aquesta, com és el cas de la paleografia, i a la història de l'ortografia i la normativa, més properes aquestes últimes a la lingüística. Tanmateix, en la nostra línia de recerca concreta, vam entreveure en aquells documents epistolars un potencial enorme amb vista a analitzar la variació diatòpica i diacrònica de la llengua catalana.

1. GIBELLI, Antonio. 'Lettere ai potenti: un problema di storia sociale'. Dins Zadra, Camillo; Fait, Gianluigi (eds.). *Deferenza, rivendicazione, supplica. Le lettere ai potenti*. Treviso: Pagus, 1991. P. 6.

Figura 2. Localització geogràfica del corpus.

Tot va partir de l'elaboració d'un corpus epistolar de textos seriatos —degudament codificats per lloc, data, tipologia documental i escriptor— que va començar circumscribit a una àrea geogràfica molt reduïda, la comarca de l'Alt Empordà (Catalunya), i que amb temps i paciència va augmentar fins a abraçar un territori geolingüísticament més representatiu —limitat per les localitats de Dorres (Alta Cerdanya), Viladomiu (Osona), Portbou (Alt Empordà) i Blanes (Selva)—. D'una primera anàlisi de tipus gairebé monogràfic, més tard en va sorgir la idea d'explotar aquest corpus ampliat per estudiar sobre dos plans alhora (geogràfic i cronològic) la varietat dels trets lingüístics, la distribució, l'evolució i possibles nuclis difusors interdialectals, com també per conèixer de primera mà la interacció entre llengua parlada i llengua escrita. L'eina per representar de manera visual les dades obtingudes seria el mapa lingüístic (fig. 2).

La delimitació cronològica (1780-1912), d'altra banda, obeeix bàsicament a criteris històrics² i de disponibilitat arxivística. La data final respon també a un moment marcadament simbòlic, el de la consolidació de la normativa fabriana —les *Normes ortogràfiques* de 1913 resultarien d'influència decisiva en l'ensenyament a partir dels anys vint-trenta del segle xx—, que culmina un procés de pèrdua de referents ortogràfics en català. Aquesta franja temporal permetia traçar una partió en dues subfranges d'una seixantena llarga d'anys (1780-1849 i 1850-1912), la qual cosa possibilitava la comparació de dades i l'anàlisi de la variació sobre l'eix diacrònic en dos estrats temporals. Ben segur que seria desitjable

- Referint-se als memorialistes rurals, Xavier Torres destaca que la consolidació de la pagesia de mas, al segle XVIII, passada la Guerra de Successió, coincideix amb «la màxima expansió o concentració de llibres de memòries de pagès». TORRES, Xavier. *Els llibres de família de pagès: memòries de pagès, memòries de mas (segles XVI-XVIII)*. Girona: CCG Edicions, 2000, p. 27. En aquest sentit, caldria considerar que aquest redreçament del món rural a la Catalunya oriental afavoreix l'alfabetització de sectors subalterns que, sense ser productors de lletra, la necessiten per mantenir comunicació regular (o puntual) amb els pagesos propietaris, cada cop més absentistes.

ampliar la selecció geogràfica i cronològica a fi d'elaborar un atlas històric de la llengua catalana, però malauradament, ara per ara, el clima de retallades pressupostàries aconsella posposar-ho. Ens consta que treballs en fase avançada com el projecte *Scripta i projecció geolingüística*, dirigit per Joan Veny i Àngels Massip a la Universitat de Barcelona, de recollida de textos literaris i il·literaris, facilitaran de manera decisiva la possibilitat d'estudiar la llengua catalana en les seves vessants diacrònica i diatòpica³.

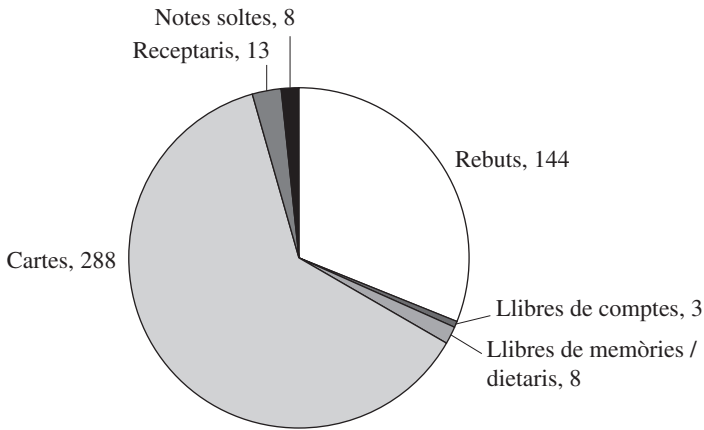
Tocant aspectes més concrets, la carta com a tipologia textual resultava idònia per al seu processament geolingüístic, atès que a banda de ser un text breu, ens ofereix una sèrie d'indicadors formals que no sempre ens subministren altres documents. El primer d'aquests indicadors és l'autoria, que ha creat no pocs maldecaps metodològics a l'hora d'establir la vinculació de l'escriptor amb un territori determinat⁴. De la mateixa manera que els atlas lingüístics seleccionen prèviament un informador representatiu de la localitat estudiada, en base a determinats criteris d'arrelament, a nosaltres ens tocava verificar el *pedigrí* de l'escriptor, ja que ell és, a falta de recursos tecnològics prou fiables per enregistrar psicofonies, l'únic testimoni possible de la llengua antiga.

Igualment, tampoc era factible aplicar el mètode del qüestionari dels atlas moderns, ja que hi concorria un problema d'ordre pràctic: només seria possible elaborar mapes de mots corresponents a ítems que figuressin en un nombre molt elevat en els documents de l'època: nocions fonamentals del llenguatge jurídic, termes relatius a les classes socials, els béns, els impostos, el parentiu, etc., en definitiva, aquells que fossin comuns i productius —per poder ser sotmesos a comparació— en la major part de textos de l'època observada. Calia, doncs, considerar els documents analitzats, les cartes, com a etnotextos antics, textos de llenguatge lliure, i espigolar-ne aquelles formes que hi poguessin tenir més presència.

Recuperant el tema de la representativitat de l'escriptor, tot i que les cartes solen tenir un autor identificat, de qui es pot atestar la procedència o arrelament familiar en una localitat concreta, altres elements, com el destinatari de la missiva o la presència de topònims o persones esmentats en el text, ens poden ajudar a determinar-ne la procedència. Això sí, en no pocs casos s'ha hagut de descartar documents, per exemple els anònims, en què l'indicador geogràfic no es va poder dilucidar; més encara quan les dimensions reduïdes de la xarxa analitzada augmentaven l'exigència de precisió. Un segon indicador és la localització geogràfica. La carta sol tenir un lloc explícit des d'on el remitent l'envia, però a efectes de còmput, només podíem adscriure el text a l'àrea que correspon quan coincidís amb l'indret d'origen de l'escriptor, o bé quan sabíem de ciència certa d'on procedeix aquest. Pel que fa al tercer indicador, la data, permet més marge d'error

3. Es pot accedir a una presentació detallada del projecte a <http://www.ub.edu/scripta>.

4. La qüestió de la filiació geogràfica de l'escriptor, que fa el paper d'informador dialectal modern, ha estat tema recurrent per a tothom qui ha treballat en cartografia de material històric. Esmento només de passada Anthonij Dees, *Atlas des fomes et des constructions des chartes françaises du 13 siècle*. Tubinga: Niemeyer, 1980, p. X.; més recentment ho van fer Margaret Laing i Roger Lass: *Linguistic Atlas of Early Middle English, 1150-1325*. Edinburg: University of Edinburgh, 2007. [<http://www.lel.ed.ac.uk/ihd/laeme1/laeme1.html>]. Introducció, p. 6.

Figura 3. Composició del corpus per tipologies textuais.

pel fet que, quan no s'explicita al document, hi ha variables (el tipus de cal·ligrafia, certs usos lingüístics, algunes fórmules epistolars) que poden ajudar-nos a situar-la cronològicament (fig. 3).

El corpus es va completar amb altres tipologies: llibres de comptes, dietaris, rebuts, receptaris, inventaris parroquials i notes soltes. Se'n va excloure tota documentació oficial, des d'instàncies fins a cartes escrites o rebudes a l'administració, passant per tota mena de documents que s'ajustaven a un patró burocràtic, tot amb la finalitat de construir un conjunt qualitativament satisfactori per a les nostres necessitats.

Voldria passar a caracteritzar de manera molt sumària aquestes cartes populars a partir de tres paràmetres bàsics. No vol ser cap definició universal, sinó simplement intentaré posar de manifest elements comuns i presents en els textos epistolars del corpus:

1. **Segons l'escriptor** (i aquí utilitzo la distinció de Roland Barthes entre 'escriptor' i 'escriptura', entenent com a escriptor la persona per a qui la comunicació escrita és una activitat i no pas una funció, una necessitat i no una professió).
 - 1.1. *Grau d'alfabetització.* En aquest aspecte hem d'apuntar la desigual i precària escolarització al medi rural català, menció a part, a Catalunya, de la imposició legal i l'obligatorietat arran de la Real Cédula d'Aranjuez (1768), refermada per la Llei Moyano de 1857, que institueix el castellà com a única llengua de l'ensenyament⁵. Aquesta introducció normativa

5. Una síntesi força lúcida del procés es pot trobar a Narcís FIGUERAS; Joaquim M. PUIGVERT. *Tribulacions d'un masover fadristern*. Maçanet de la Selva: Centre d'Estudis Selvatans, 1998. P. 27-45.

del castellà, ja fos per insuficiència de recursos o per la poca familiaritat amb la segona llengua, es va fer imperceptible en el nucli rural fins a les acaballes del segle XIX. Aquest context sociolingüístic ve afegit al fet que els nostres escriptors fan una incursió en l'escriptura per causes d'èstricta necessitat, i no pas per *laisser trace*, com en el cas dels memorialistes. Són persones, en definitiva, per a qui la lletra és un punt d'arribada i no de partida.

- 1.2. *Competència escriptora*. Contràriament al que podríem pensar, una competència escriptora escassa no és exclusiva de les classes socials baixes, si bé una transferència directa de l'oralitat a l'escriptura és la que ens pot aportar una informació lingüística més útil. Emilio Franzina, el ja llunyat 1987, es demanava si és popular «la missiva agramaticalíssima i al límit de la desxifribilitat lexico-sintàctica que en el feixuc esforç de transferència del dialecte a la llengua o de l'oralitat a l'escriptura serveix a un home de negocis, a un propietari rural, un comerciant, etc., d'origen proletari o petitburgès, però econòmicament benestant, per comunicar a l'exterior el que vol dir (o, potser, el que té intenció de fer)»⁶ per constatar que en el camp de l'epistolografia l'element purament lingüístic i lèxic no és suficient per establir amb precisió la taxa de 'popularitat' d'un text.

Així es pot comprovar en una carta del mestre de cases Francesc Bordas, de Camallera, a l'Alt Empordà. Es caracteritza per una escriptura de caràcter fonètic (*britat* per 'veritat', *durus* per 'duros', *paga* per 'pagar', assimilacions de la llengua oral com a *bill_llet*), amb absència de signes suprasegmentals (com l'accent de timbre) i diacrítics; amb una divisió completament arbitrària d'unitats lingüístiques (*aitenim* per 'hi tenim', *anari* per 'anar-hi') i una segmentació sil·làbica pròpia de les primeres etapes de l'aprenentatge de l'escriptura, quan «es comença a establir una relació de correspondència terme a terme entre les parts gràfiques i les parts del nom»⁷.

2. Segons el text

- 2.1. *Elements gràfics*. Seguint el mateix exemple anterior, aplicable a la grafia de tants escriptors populars, destaca la falta d'enllaços de la cursiva —a

Remarco, d'altra banda, un aspecte de gènere. Ultra la baixa alfabetització entre els homes durant tot el segle XIX (entre un 20 i un 40 %, segons diferents fonts), l'accés de la dona al món de la lletra és desolador. Del conjunt de les cartes del corpus (288) només tres són escrites per dones.

6. FRANZINA, Emilio. 'L'epistolografia popolare e i suoi usi'; dins *Per un archivio della scrittura popolare. Atti del seminario nazionale di studio, Roveretto 2-3 ottobre 1987*. Mori: La Grafica, 1987, p. 43.
7. SOLÉ GALLART, Isabel. *Psicopedagogia de la lectura i l'escriptura*. Barcelona: UOC, p. 103. L'autora ressalta des del punt de vista fisiològic, que la segmentació sil·làbica «sembla una segmentació natural que no necessita un coneixement reflexiu».

mig camí del que seria dibuixar lletres i escriure pròpiament dit—, l'absència de separacions textuais i la presència d'un mòdul tipogràfic —la caixa de la lletra— més aviat gran.

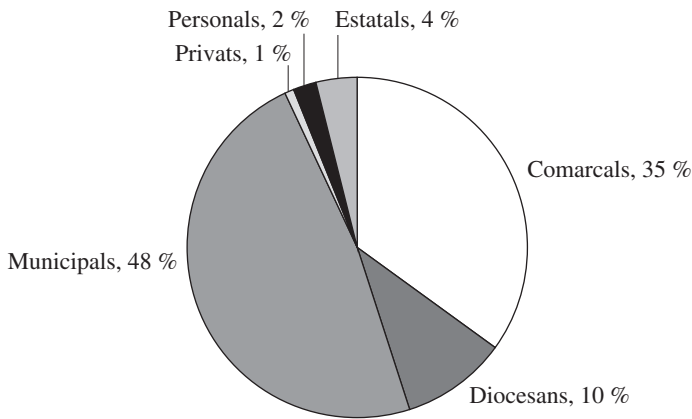
- 2.2. *Elements lingüístics.* Són textos amb una forta interferència de l'oralitat i un distanciament important respecte a l'estàndard. Per un altre costat, no es pot obviar, en un context històric, el procés de castellanització escrita de les classes populars en el decurs de la segona meitat del segle XIX. De tota manera, el castellà hi és molt deficient i «el català hi aflora sovint en forma de presència explícita (mots, frases...) o bé en forma de coloració que impregna tot el text»⁸ fins al punt de resultar en ocasions difícil de distingir la llengua en què està escrit el document. Podem il·lustrar aquest procés de 'castellanització escrita' entre la carta del guardabosc de Lliurona Josep Abel (1884), paradigma d'un català tacat de castellanismes (*tiene, pueden, genado, nada, disponga...*); per passar tot seguit a la del masover de Vidreres Eugeni Rutllan (1941), en què observem l'efecte contrari, el d'un castellà, com acabem de dir, 'acolorit' de catalanismes.

3. Segons el document

- 3.1. *Dispersió arxivística.* D'altra banda, trobem aquest tipus de documentació dispersa entre tipus molt diferents d'arxiu. De fet, l'únic que explica la presència tan majoritària dels arxius municipals és la inclusió de nombroses sèries de cartes d'unes unitats de producció localitzades a l'àrea de la Garrotxa empordanesa, propietat de l'hisendat Miquel Coll, que es conserven al fons Coll Caritg de l'Arxiu Municipal de Roses. Per a la resta, hi hauria un repartiment directament proporcional a la incorporació i custòdia de fons patrimonials, d'on procedeixen la major part dels documents del corpus (fig. 4).
- 3.2. *Conservació (exclusivament) a càrrec del receptor.* Això es deu al fet que, a diferència d'altres escriptors, no hi ha llibres copiadors de cartes, de manera que la seva pervivència depèn directament del fet que el receptor l'hagi volgut conservar. A més, la seva intrínseca voluntat peremptòria fa que sovint la classe de paper o del mateix objecte escriptori en dificultin la conservació.

Un cop, doncs, tractats, editats i analitzats des d'un punt de vista diplomàtic, aquests documents es poden considerar una immillorable matèria primera per extreure'n formes lingüístiques. En primer lloc oferiria la possibilitat de registrar caràcters dialectals en ús en cada un d'un seguit de quadrants formant una xarxa geogràfica densa. Més globalment, el corpus recollit permetria confeccionar un

8. FIGUERAS & PUIGVERT, *op. cit.*, p. 27.

Figura 4. Procedència arxivística dels textos.

atles lingüístic històric que abastaria un territori concret (una part de l'àrea del català central i del català septentrional de transició)⁹ i una època determinada (amb el 1780 i el 1912 com a dates extremes). Val a dir que, a part de les experiències en cartografia de material històric de Jordi Costa a Catalunya Nord i l'àrea de transició del català i l'occità, no disposem a casa nostra d'estudis geolingüístics i menys encara de caràcter diacrònic.

D'altra banda, es partia de la hipòtesi que l'anàlisi de diversos centenars de cartes i altre material documental podia revelar distribucions difícils d'apreciar amb mètodes alternatius. El tractament d'aquest corpus d'escriptura popular ens pot aportar, doncs, alguns indicis, pistes, per fer un seguiment del canvi lingüístic a través de textos escrits. Els mapes elaborats, de caràcter no interpretatiu —és a dir, no comentats—, permeten delimitar en certes formes lingüístiques línies isoglosses força coincidents amb àrees interdialectals. Altres, en canvi, mostren l'evolució i el canvi a través de l'eix diacrònic, i també la distància respecte a l'estàndard modern (fig. 5).

En la mapificació podem resseguir límits intradialectals. Així, en l'exemple del mapa de distribució de formes de l'adverbi 'també', observarem només un cas en la fase 1780-1849, i tres en l'etapa següent, circumscrits a la zona del català septentrional de transició.

Passant al pla de la morfologia verbal, observem que pel que fa a la 1a persona del present d'indicatiu del verb 'ésser', la forma etimològica 'só' < SUM alterna amb 'som' < SUMUS, segurament per analogia amb la 1a del plural. No hi trobem, en canvi, cap testimoni de la forma normativa 'sóc', amb -c analògica de 'dic' (fig. 6).

9. En terminologia de Joan VENY, *Els parlars catalans*. Palma: Moll, 1998, p. 27.

Figura 5. Mapa de distribució de l'adverbi 'també'.

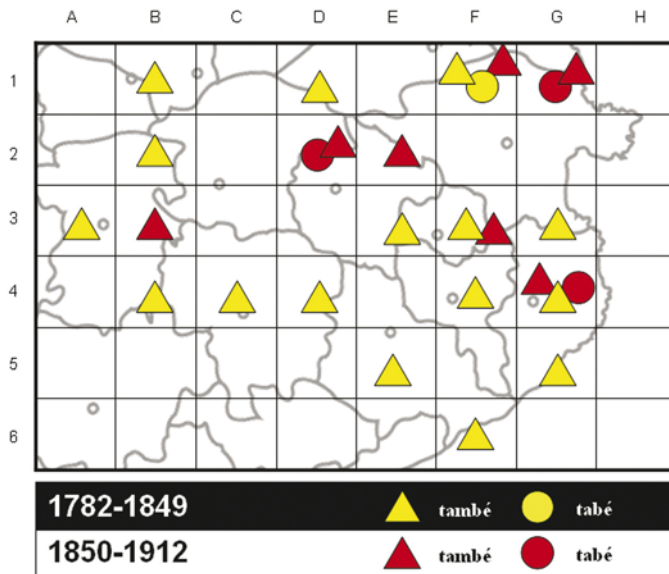
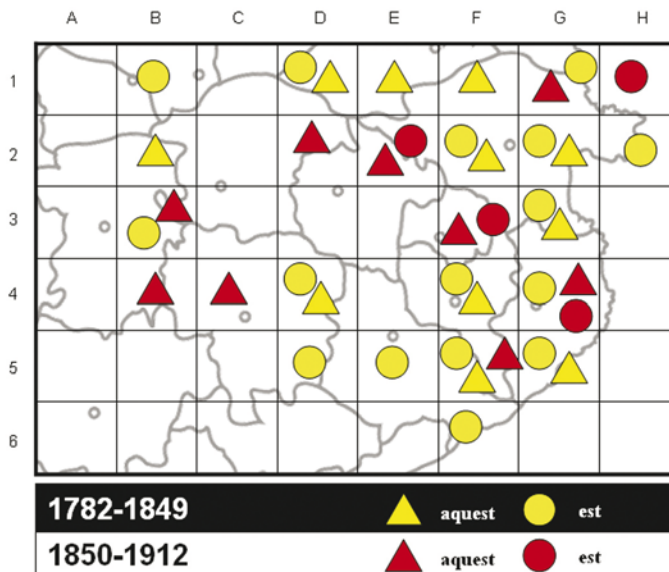


Figura 6. Mapa de distribució de la 1a persona del present d'indicatiu del verb 'ésser'.



No tots els inventaris de formes presenten distribucions definides sobre l'eix geogràfic. Alguns, com es pot comprovar al mapa corresponent del determinant de primer grau, mostren el canvi en els usos escrits a través d'una estratigrafia lingüística força marcada: abans de 1850 hi ha una presència majoritària de la forma arcaica 'est', mentre que després augmenta substancialment la forma actual 'aquest' (fig. 7).

En un darrer exemple, podem constatar la vitalitat de certes formes distants de la forma normativa corresponent. Es tracta de l'adverbi 'antes', present arreu del territori cartografiat, que conviu (o observant el mapa, més aviat arracona) amb unes formes 'abans' circumscrites a l'àrea tocant a la frontera administrativa (fig. 8).

Aquesta petita mostra ens obre una perspectiva engrescadora d'explotar les cartes i altres textos populars en el camp de la geolingüística i, més en general, la cartografia de material històric. A part, considero que les aplicacions i potencials projeccions de l'escriptura funcional ens haurien de portar a reflexionar sobre la capacitat d'adaptació de les respectives disciplines per incorporar una font no sempre prou apreciada pels especialistes.

No voldria acabar sense recuperar una reflexió d'Emilio Franzina, segons el qual el coneixement d'aquest material seria com un exercici de justícia històrica que ens permetrà «superar els prejudicis més arrelats i, bàsicament, la visió que presumia de poder liquidar com una raresa les cartes dels il·letrats, o sigui, de

Figura 7. Mapa de distribució del determinant 'aquest'.

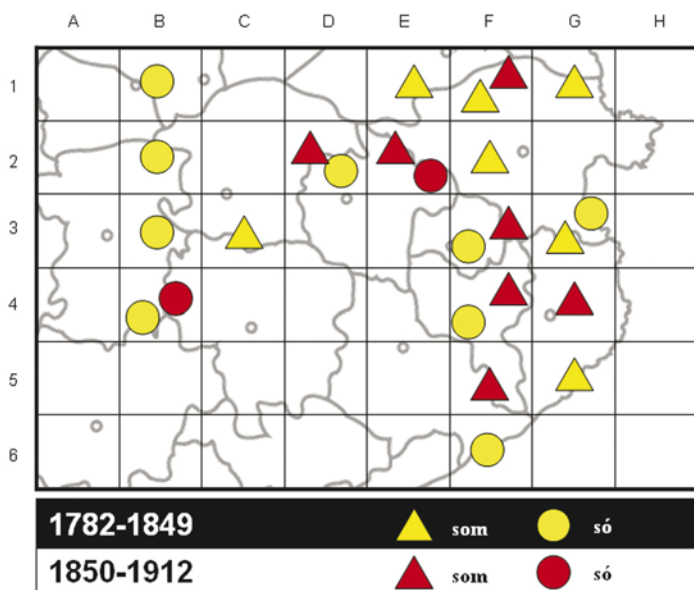
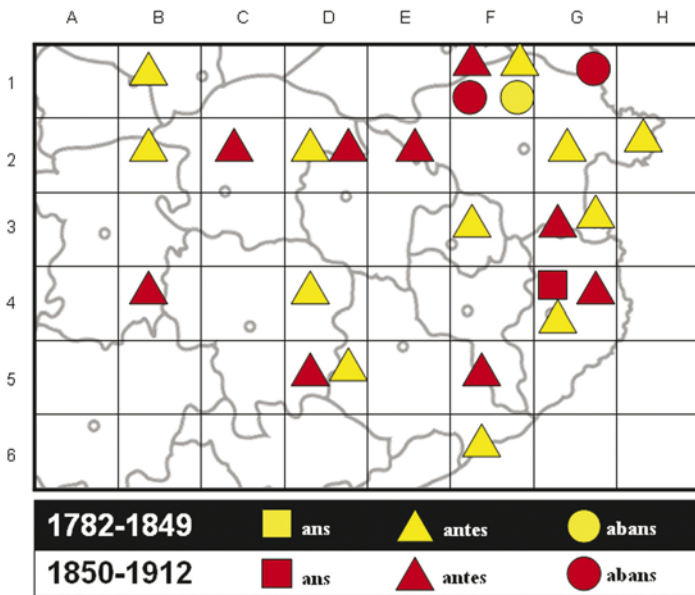


Figura 8. Mapa de distribució de l'adverbi 'abans'.



poder considerar aquests textos i l'expressió del pensament d'aquesta gent a la manera de molts antropòlegs davant els misteris del *pensament salvatge*, la qual cosa implica al capdavall, «assegurar que les classes populars no estan dotades, en la pràctica, d'intel·ligència»¹⁰.

Per a nosaltres, ben al contrari, estem persuadits que aquestes cartes populars, des de la seva idiosincràcia, ens ajudaran a veure-hi més clar i a entendre el camí recorregut per arribar fins on som. I potser sí que, com afirmava Armando Petrucci, les vies de l'escriptura menys conegudes i més fosques, encara no dibuixades als nostres mapes, són les que ens portaran més lluny.

10. *Op. cit.*, p. 43.